

נר מצווה, שיעור שני

סיכום השיעור

הממשק בין ישראל ליוון בתהליך המשיחי

בשיעור הקודם מניטו הגדיר את המשיחיות כמאמץ היסטורי כלל-אנושי, שמטרתו לחזור מהמצב המפוצל המאפיין את המין האנושי כיום, למצב האוניברסלי שאפיין את האנושות לפני דור הפלגה. זהו מצב שבו האנושות מאוחדת תחת זהות משותפת כמשפחה ("שפה אחת") מחד גיסא, ומסוגלת לבטא את הפן הייחודי של כל אומה ואומה ("דברים אחדים") מאידך גיסא. מניטו שרטט בשיעור מעין שני נתיבים התלויים זה בזה,¹ אשר חורזים את החוט המשיחי בהיסטוריה האנושית: הראשון הוא נתיב המלכויות, שבניסיוןן לאחד את העולם דרך ערכים מסוימים, זהות מסוימת וצורה מסוימת להיות אדם – נכשלות שוב ושוב, ויחד עם זאת משמשות כשלב הכרחי של בירור המשיחיות; השני הוא הנתיב של מלכות ישראל, אשר מכוח זהותה העברית – האוצרת בקרבה את הסגולה של איחוד ההפכים והזהויות – תוביל באחרית הימים לאוניברסליות המיוחלת.

בשיעור זה מניטו מבליט את נקודת הממשק בין שני הנתיבים הללו, כאשר ה'שחקן' הראשי המופיע כעת על במת המלכויות הוא העם היווני. נקודות הממשק הובילו לעימותים קשים בין מלכות יוון וישראל: הנקודה הראשונה, שמוזכרת בתמצית, היא הכוח השכלי שהתעורר לאחר סיום הנבואה; הנקודה השנייה היא ההבדל בין ישראל ליוון בהבנה וביישום של הממד האוניברסלי של התורה. כנספח לנושא זה, מזכיר מניטו את הקשר המהותי שבין

1. יש לצטט כאן את לשונו המדויקת של מניטו מהשיעור הקודם: "אסטרטגיות של ההשגחה". השימוש במילה 'אסטרטגיה' הוא מכוון – אין אלו נתיבים היסטוריים דטרמיניסטיים ושרירותיים, כי אם נדבך מתוכניתו של הבורא כלפי עולמו.

התורה וזהות ישראל, שמקבל ביטוי במקורות המספרים על כך שקשר זה נקבע כגורל על ידי הבורא ואינו מושפע מהתנהלותו הדתית של היהודי הפרטי. היוונים, בתפיסתם האוניברסלית והאימפרסונלית, סירבו לקבל את הקשר שבין זהות לאומית לחכמה, ושאפו לנתק ביניהן. במבט היסטוריוסופי נראה כיצד לניתוק הזה היו השלכות רבות לאורך ההיסטוריה, כך שלמעשה היריבות שהחלה אז נמשכת עד היום.

נקודת הממשק הראשונה היא הכוח השכלי. ירידת הכוח הנבואי בישראל עוררה צורך להיעזר בכוח השכלי לשחזור התוכן הנבואי בלימוד התורה. בעקבות זאת התרחש מפגש בין הכוח השכלי של חכמת התורה שבעל פה, המאפיין את לימוד התורה בעידן שאחר הנבואה, ובין הכוח השכלי של יוון, המאפיין את לימודי המדעים, ובראשם הפילוסופיה, שהופיע גם הוא בשעה שקול הנביאים נדם. המפגש הזה הוביל לבסוף לעימות אידיאולוגי בנוגע ללימוד התורה והכרעות בשאלות יסוד של האדם ועולמו, ועל כך מניטו מרחיב בשיעור זה ובשיעורים נוספים.

נקודת הממשק השנייה, כאמור, היא העברת המסרים של הנבואה העברית אל האנושות כולה. כאן יש הבדל בין היחס לתהליך מצד ישראל, ובין היחס מצד היוונים. יחסם של ישראל להעברת המסר האוניברסלי בתקופת מאורעות חנוכה קיבל ביטוי דרך מפעל תרגום התורה ליוונית. שלא כתפיסה המקובלת, ההכרח לתרגם את התורה ליוונית לא היה רק ברירה שנכפתה על חז"ל. כמו כן, מטרתו של התרגום היווני לא הסתכמה בצורך פנימי של עם ישראל לתת מענה לפלח האוכלוסייה שדיבר בלשון זרה. תרגום התורה היה צורך חיוני של האנושות כולה. על בסיס ההנחה שהתהליך המשיחי הוא אוניברסלי ושייך לכלל המין האנושי (כפי שלמדנו בשיעור הקודם), יש לראות גם את דבר הבורא לאדם – שהופיע במילואו דרך תורת ישראל – כמסר אוניברסלי, הפונה לכלל האומות.² הבחירה בשפה היוונית גם היא אינה מקרית: במשך ההיסטוריה התברר לחכמי ישראל שהפוטנציאל של השפה היוונית להיות נשאת למסרים של התורה הוא גדול מזה של שפות אחרות.

התנגדותם של היוונים להפצת המסרים האוניברסליים של נבואת ישראל התבטאה בתגובתם ללאומיות העברית ולקשר המיוחד שלה לתורה. בשיעור הקודם מניטו הגדיר את היחס לתורה כאחד משורשי המחלוקת בין יוון לישראל. צד המחלוקת שהוא באותו

2. כמו דברים רבים שהוסתרו במהלך הגלות, גם הפן האוניברסלי פועם תמיד בתורת ישראל, אף שלעיתים הוא נוטה להישכח בבתי המדרש. להרחבה, מומלץ לשמוע שיחה של מניטו בנושא, שקובצה בערוץ היוטיוב של מכון מניטו תחת הכותרת: "העולם מחכה לשם הויה, את אלוהים הוא כבר מכיר".

שיעור כוון למהותה של התורה: האם היא תוצר של כתיבה אנושית, כפי שסבורים היוונים והצדוקים, או שמא היא התגלות נבואית, כפי שסבור עם ישראל; האם מדובר על קובץ חוקים קוסמופוליטי ואנונימי שכתב בן אנוש, כפי שסבורים היוונים, או שמא עומד מאחוריה משהו – הבורא שמשגיח ומגלה את רצונו לנבראו – כפי שסבור עם ישראל. בשיעור זה מניטו מרחיב את ההסבר, ומאיר ממד לאומי של אותה מחלוקת: הקשר הזהותי בין ישראל והתורה.

בשיעור הקודם, למדנו שהחכמה נתפסת אצל היוונים כאימפרסונלית. מבחינתם, התורה – שהיא דבר חכמה – אינה יכולה להשתייך לזהות כלשהי, שהיא במהותה פרסונלית. אך נראה שמסתתר כאן הסבר נוסף. מכוח סגולתם לייצר 'מוצרים אוניברסליים' (כמו למשל המתמטיקה, המשמשת עד היום כשפת המדע, כפי שנראה בהמשך), סירבו היוונים להכיר בכך שיש בתורה ממדים פרטיקולריים ולאומיים. הם מיאנו לקבל את התפיסה העברית המורכבת, שגורסת שאמנם התורה אכן פונה אל כלל בני האדם מתוקף היותה דבר הבורא המשגיח על האנושות כולה, אך יחד עם זאת, בעקבות נפילות שאירעו למין האנושי בהיסטוריה, התורה ניתנה לזהות פרטיקולרית מסוימת, ורק דרכה עובר המסר האוניברסלי של דבר הבורא אל שאר הזהויות.

הקשר בין התורה וזהות ישראל

הכוחות השונים של נפש האדם, שגילו המלכויות ברמה התרבותית, השפיעו על התנגדותן למלכות ישראל. בעוד שמלכויות בבל ופרס התמקדו במישור הפיזי והנפשי, מלכות יוון התמקדה בהתקפתה על המישור הזהותי, שהוא הדבק המחבר את עם ישראל והתורה: "אצל יוון המטרה לא הייתה השמדה פיזית, אלא שינוי הזהות, לחסל את הייחוד שיש בישראל כעם הנבואה" (מתוך השיעור). ממד לאומי זה, הקשר העצמי בין התורה ועם ישראל, קשור קשר הדוק לסוגיית הזהות והגורל, ומבהיר את החיבור המהותי הקיים בין זהות ישראל ותורת ישראל.

הזהות של עם ישראל נקבעת כגורל על ידי הבורא. קביעה זו גוזרת שהתורה שייכת לעם ישראל ומהווה ביטוי לזהותו הלאומית.³ שלא כתפיסה הדתית השכיחה, הרואה את השייכות לתורה במישור פרקטי ובזהות מצומצמת, כלומר לפי דרגת היישום של המצוות

3. בשיעורים אחרים ניסח זאת מניטו בקביעה כי "התורה היא תעודת הזהות של עם ישראל" (סוד מדרש התולדות, כרך ח, עמ' 308).

והקשר לקהילה דתית, מניטו מסביר שהזהות – שהיא דבר מולד ואינה ניתנת לשינוי, וכן אינה תלויה במעשיו של הפרט – היא שמגדירה את הקשר לתורה. בלשון אחרת, הקשר בין תורת ישראל ועם ישראל הוא מלמעלה למטה, ולא להפך: "בתורת ישראל ההתגלות היא הפוכה לגמרי: זה האל שמתגלה לאדם", בעוד שאצל אומות העולם, זהו "האדם שמחפש את האל שלו". ההבדל העקרוני הזה מוליד שתי נגזרות המבחינות בין התפיסה היוונית לתפיסה העברית. הראשונה נוגעת למקור החכמה: בתורה האל מדבר אל האדם, בעוד שאצל היוונים האדם מדבר על האל; השנייה נוגעת להכרת האל: בתורה האל מוכר כמישהו, כפרסונה, בעוד שאצל היוונים הוא מוכר כמשהו, כסיבה הראשונה, כשכל.⁴

מבחינה היסטורית, הערעור היווני על ייחודו של עם ישראל מקביל לערעור היווני על אופייה של התורה כהתגלות נבואית. שניהם החלו עם סיום תקופת הנבואה. בנוגע לתורה, שאלת ההבדל בין תורת ישראל לבין החכמה האנושית לא הייתה רלוונטית בשעה שההתגלות הייתה מציאות קיומית בישראל; בנוגע לייחודו של עם ישראל, הנבואה שנמשכה לאחר מעמד הר סיני רק בישראל הייתה הוכחה מציאותית לייחודו של עם ישראל כמקבלה הבלעדי של הנבואה. היעדרה אפשר ליוונים לנסות ולבטל את הממד הלאומי של תורת ישראל, להפוך את היהדות לדת ככל הדתות, ואת התנ"ך לספר ככל הספרים.⁵ הם עשו זאת מתוך התנגדות להבנה שהתורה היא חכמה המתגלה מן השמיים וכוללת בחירה זהותית, ומתוך נקודת מוצא אימפריאליסטית המתרגמת את ההתנגדות הזו לפעולה של כפיית ערכים על תרבות אחרת.

4. בשיעורים אלו מניטו דן בסוגיית הרצון של הבורא בהקשר לתקופה התרבותית שאפינה את החג, התקופה ההלניסטית הבתר־נבואית – הכרתו כאל שיש לו רצון. בשיעוריו על 'תפארת ישראל', פרק כא, הוא דן בסוגייה הזו בהקשר של תקופת הנבואה הקדומה יותר, ומאיר בה רבדים נוספים מתוך דיון על אופייה של הנבואה. הוא מסביר שם שאצל אומות העולם הנבואה התגלתה בצורה משובשת, משום שנביאיהם "התנבאו לפי כוח רצונם", כדבריו, כלומר דרך הפילטרים של רצון הנביא. זאת לעומת נביאי ישראל "שהתנבאו לפי רצון הבורא", כך שרצון ה' התגלה ללא פילטרים, בצורה אמיתית. וראו על כך ב'דובר צדק' לר' צדוק הכהן מלובלין, אות קיב.

5. "רצו לנתק את עם ישראל מדיעת התורה, ובאופן יותר מסוכן: להוציא את השם 'ישראל' מהתורה, את הקשר שיש בין התורה ועם ישראל [...] המשימה של היוונים זה היה לנתק את זהות ישראל מהתורה – כאילו התורה זה ספר של חכמה ששייך לתרבות האנושית הכללית – וכמעט והצליחו בזה. היהודים המתבוללים שכחו שהתנ"ך היה שייך ליהדות. בעיניהם התנ"ך זה עניין נוצרי, והפצת התנ"ך בעולם נעשה בשם הנוצרים! לא בשם היהודים. זה ידוע. עד תקופת מדינת ישראל. אז אנחנו כבר בתקופה חדשה לגמרי, משהו השתנה לגמרי". (מתוך השיעור)

חטא העגל - הממד הזהותי

הבחירה של הקב"ה בישראל כזהות, ללא קשר למעשיהם, מקבלת אצל מניטו משנה תוקף בתופעת 'משוא הפנים' בחטא העגל. בשיעור הקודם מניטו לימד כיצד 'משוא הפנים' – שכחת העוונות וזכירת הזכויות – נובע מהתפיסה העברית של הבורא כפרסונה ('מישהו'), שלא כתפיסה היוונית שתפסה את הבורא כאימפרסונלי ('מישהו'). בשיעור זה מניטו מלמד שהגורל הזהותי המולד, שאינו תלוי באדם, הוא מקור נוסף לשכחת החטא ו'משוא הפנים' מצד הקב"ה במעשה העגל: "אם הקשר שבין ישראל לקב"ה בא מישראל – אז זה [הקשר] היה במקרה, ואפשר לדבר על איזה תקופה של שכחה", אבל אם מקורו של הקשר בבחירתו של הקב"ה בישראל (ובלשונו של המהר"ל: קשר שהוא "בעצם"), יוצא ש"אין שכחה בו". במילים אחרות, הגורל והייעוד ההיסטורי של עם ישראל נגזרים מרצון הבורא. ומכיוון שאותו ייעוד הוא נצחי, אין הוא מושפע ממעשיהם של ישראל, ולכן לא שייך בחטא העגל עניין של שכחה או היזכרות, הקשורים במהותם לזמן ולשינוי במציאות.

הערעור היווני על זהותו הייחודית של עם ישראל מקבל ביטוי נוסף בטענה ששם המדרש בפי היוונים, על כך שזהותו אינה שונה מזהותם של עמים אחרים. טענתם היא שגם אם נניח שהמקור של התורה הוא טרנסצנדנטי, מתוך התגלות, חטא העגל מראה שעם ישראל חיפש משהו מכוחות הטבע שהוא לא כזה. הדבר מהווה הוכחה לכאורה לחוסר ההתאמה בין זהות ישראל למסר הטרנסצנדנטי של ההתגלות.

במהלך הדיון על הזהות של ישראל כגורל וייעוד שאינם מושפעים מהחטא, דן מניטו בעוד שלוש סוגיות משנה הקשורות לנושא. הראשונה היא הקרבת הקורבנות של בני ישראל מייד לאחר צאתם ממצרים, כביטוי לקשר העצמותי ביניהם ובין הקב"ה. על רקע היעדר משאבי הקיום הבסיסיים במדבר, הקורבן של בני ישראל הוכיח את מסירותם לקב"ה במשמעות העמוקה של הקרבת הקורבן – האדם מוכן להקריב את כל ישותו לרצון הבורא.⁶ השנייה היא עמדה כללית בנוגע לחטאים של עם ישראל. חטא העגל, שהתרחש מייד לאחר אירוע ההתגלות המפעים בהר סיני, הוא אבטיפוס לחטאי עם ישראל כלפי הקב"ה לאורך הדורות. החטאים החוזרים ונשנים של עם ישראל כנגד רצון ה' מוכיחים שהסיבה לבחירה בעם ישראל אינה נובעת מרצונם הם, שכן ישנם זמנים שהם אינם מעוניינים בתפקיד זה ומשילים אותו מעליהם. הסוגיה השלישית היא גבולות הגזרה של הבחירה החופשית. ברמת הכלל

6. ראו על כך באריכות בשיעור על הימים הנוראים.

זהות ישראל היא גורל שאינו נתון לבחירה, ואילו ברמת הפרט כל אחד מעם ישראל רשאי לבחור האם הוא מעוניין להשתייך לכלל ישראל או לא.

העימות בין עם ישראל והיוונים במבט היסטוריוסופי

נחזור לשאיפה המשיחית האוניברסלית שבה פתחנו. הפרויקט של תרגום התורה ליוונית הוא דוגמה למימוש השונה של השאיפה לאוניברסליות אצל מלכות ישראל ואצל מלכות יוון, שבמובנים רבים מהווה מודל לשאר המלכויות. מצד ישראל, ניתן להבחין ברצון להעביר את המסרים של התורה לאומות כגילוי רצון הבורא לבריותיו, בין השאר דרך תרגום התורה ליוונית. לעומת זאת, מצד יוון ניתן להבחין בפעולה כוחנית של כפיית זהותם על ישראל, המתבטאת ברצון לאיין את הממד הלאומי של התורה ולהופכה ליצירה אנושית אוניברסלית, תוך רדוקציה של מסרי הנבואה העברית על פי המנטליות ההלנית. לפי מניטו, העימות בין שתי התפיסות לגבי מהותה של תורת ישראל, שהתעורר דרך סוגיית תרגום התורה ליוונית, יחד עם ההשלכות העצומות של עימות זה על חוויית הקיום של היהודים – נמשכים עד ימינו.

בשיעור זה מציין מניטו שלוש נקודות מחלוקת של העימות, שהורטן ולידתן בתקופה ההלניסטית ורשמייהן ניכרים גם בתופעות היסטוריות מאוחרות יותר, עד היום: הראשונה היא ההתבוללות. ישנם קווי דמיון בין תופעת ההתייוונות בתקופת בית שני ובין האמנסיפציה שהייתה באירופה במאה ה-19, וכך גם לתופעת ההתבוללות המוכרת כיום. מתוך מזעור היהדות לדת לא לאומית, קצרה הדרך למחיקת הזהות הלאומית ולאומון ערכי האימפריה השלטת.⁷ השנייה היא התפיסה היוונית לגבי התורה, שהתנגדה לשתי הנקודות העיקריות שהזכרנו – התורה כגילוי רצון הבורא שמקורה מחוץ לשכל האנושי, והממד הלאומי בתורת ישראל. תפיסה זו, וגלגוליה השונים בהיסטוריה, המשיכה לקבל חמצן מהוגי דעות ברחבי העולם, ואף חלחלה לאורך שנות הגלות לחלקים מתוך עם ישראל עצמו. עד היום ישנן בעם היהודי שיטות לימוד המאמצות את התפיסה היוונית לגבי התורה. נגזרת של תופעה זו, אשר התרחשה עד הקמתה של מדינת ישראל ומוצגת

7. "זה מה שלמשל הצרפתים הציעו ליהודים: לחדול להיות עם מיוחד, שייך לתורה. להיות כמו שאר בני אדם באירופה – יש צרפתים, יש אנגלים, יש גרמנים [...] אז יהיו גם כן אנגלים, צרפתים, גרמנים שיהיו יהודים, עם דת יהודית. אבל הייחוד של עם ישראל כעם התורה – רצו לחסל את זה". (מתוך השיעור)

בשיעור, היא תפיסת התנ"ך כיצירה של התרבות המערבית-נוצרית, ולא כספר השייך לעם ישראל, המספר את סיפורה של הזהות העברית.⁸

אי-הסכמה שלישית בין התפיסות שרלוונטיות גם לימינו נוגעת במהות העולם והאדם.⁹ לאורך כל סדרת השיעורים הבהיר מניטו ממדים שונים של אי-הסכמה זו, ובשיעור הזה הוא מתמקד בשאלת הטרנסצנדנטיות: האם חוקי הטבע הם תוצר של בריאה, או שמא מדובר במעגל טבעי סגור? האם לאדם יש נשמה, או שמא הוא מתפקד על פי החוקיות הדטרמיניסטית המקיפה אותו? לתשובות השונות הניתנות לשאלה זו ישנן השלכות רחבות היקף, המעצבות השקפת עולם תרבותית בנוגע לגורל האדם ולמוסר. כך למשל, אם יוצאים מתוך הנחה שהעולם הוא בסך הכול מערכת של חוקים מתמטיים עיוורים ודטרמיניסטיים, יוצא שאין לאדם בחירה חופשית, מה שמוביל למסקנה על חוסר התכלית של ההיסטוריה האנושית.¹⁰

בעקבות פירושו של הרב הוטנר, מניטו מסביר כי המחלוקת בשאלת הטרנסצנדנטיות יסודה ברגישותם של היוונים ל'עשרה מאמרות' – כלומר לחוקי הטבע, לעומת רגישותם של ישראל ל'עשרת הדיברות' – כלומר לרצון הבורא המתגלה דרך אותם חוקים טבעיים. היוונים, כמו שאר תרבויות העולם שלא קיבלו בהתגלות את הידיעה שה' הוא האלוהים – כלומר, מישוהו בעל רצון (הוי"ה) משגיח על עולמו תחת מסווה כלל התופעות הטבעיות (אלוהים) – מיקדו את מאמצייהם במה ששכלם הצליח לפענח: חכמת הפן הנגלה והחיצוני של העולם, המתמטיקה. מתוך סגולתם כצאצאי יפת, הם פיתחו את החכמה המתמטית לרמה כה גבוהה, עד שהצליחו לגעת ביסודות המאחדים והאוניברסליים שבה.¹¹ לעומתם, עם ישראל, קיבל בהתגלות חכמה שלמה העוסקת ברצון ה' מבריאנו, החל מהפרטים הקטנים

8. בעניין ייחוס התנ"ך כיצירה מערבית-נוצרית, ייתכן שאין זה מקרה ש'הגנב' הראשי של ספר התנ"ך, הלוא היא הנצרות שייסד פאולוס היווני, היא דת שיונקת את צורת חשיבתה מהעולם הפגאני-יווני דווקא.

9. נקודה זו תתבאר ביתר פירוט בסיכום השיעור על מאמרי הראי"ה בספר זה. כאן נבאר את העניין בקצרה.
10. בנוגע לפגמים המוסריים הנולדים מהשקפת העולם הטבעית-דטרמיניסטית, ישנה מסקנה נוספת, שאינה מוזכרת בשיעור זה אך מוזכרת בשיעורים אחרים, והיא תפיסת האדם כבעל חיים מפותח. תפיסה זו מובילה בקלות לדארוויניזם חברתי – שכן, על פי עולמם של בעלי החיים בטבע, רק החזק שורד; למעשה זו שלילת הבחירה המוסרית, שאינה אפשרית ללא רצון חופשי המסוגל להתגבר על האינסטינקטים.

11. בכך הצליחו בתפקידם האוניברסלי כמלכות לייצר 'שפה אחת' כלל-עולמית – המתמטיקה – המהווה את שורש המדע בעולם עד היום. מניטו מרחיב על כך בשיעור.

שבמציאות הפרטית ועד הכללים הגדולים המניעים את ההיסטוריה האנושית. לפיכך הוא פיתח חכמה אחרת, העוסקת בגורל האדם, בנפשו ובמשמעותה של ההיסטוריה.

חוסר ההבנה של היוונים הוביל מהר מאוד לפגם מוסרי, שביטוי הבולט הוא הפילוסופיה היוונית: הניסיון להכפיף את המוסר בכלל ואת עולמו הפנימי של האדם בפרט – המצויים בתחום המומחיות של ישראל – לחוקים דטרמיניסטיים, שוללי כוח בחירה, המאפיינים את תחום המומחיות היווני. כמו בעימותים הקודמים, גם עימות זה, הנוגע בשאלת האדם ועולמו, חי ובועט. די לסייר בעולם הרחב של מדעי הרוח כיום, כדי להבחין עד כמה מטרידה סוגייה זו את האנושות.

המכנה המשותף בין התופעות המתמשכות הללו לבין תקופת המכבים אינו רק העימות כשלעצמו, אלא בעיקר הייצוג של הצד היווני בעימות על ידי זרמים בתוך עם ישראל גם כיום. מכאן שסיפור המלכויות איננו רק עימות חיצוני בין שתי אסטרטגיות משיחיות מקבילות. צורת העימות מול המלכות השייכת לתקופה מסוימת, כפי שהוזכר בשיעור הקודם, מבטאת גם בירור פנימי המתרחש בתוך עם ישראל בדרכו לתיקון המשיחי של העולם. לדברי מניטו שלוש התופעות הללו הן חלק ממכלול הסיבות שחז"ל לא השאירו לנו מסכת כתובה או מגילה על חג החנוכה: הסיפור לא נכתב, מכיוון שהוא עוד לא נשלם.